

FÜZI LÁSZLÓ

Lakatlan Sziget

(Kavargás) A május-június, a Könyvhét környéke magával hozza a szokásosnál sűrűbb utazásokat, találkozásokat. Előbb Marosvásárhelyre mentünk, aztán egy pesti könyvbemutató következett, ezt követően jöttek az itteni rendezvények, közben Ágival elutaztunk Veszprémbe, onnét Egyházashetyére, aztán a kecskeméti találkozók következtek ismét, közben egy kiskunfélegyházi, majd kiskunhalasi est, néha megint Pest, végül pedig Tatabánya: mindez három hétbe, nem is teljesen három hétbe sűrítve. Ahogy napról napra haladtam előre a programban, úgy vettem észre, hogy egy-egy nap történései kioltják az előző nap megfigyelteket, az élmények, tapasztalatok nem raktározódnak el, nem kerülnek a helyükre, mert nincs idő arra, hogy a történéseket feldolgozzam, elemezzem, inkább csak megtörténnek az események, egyre inkább csak részese vagyok annak, ami velem és körülöttem történik, de nem irányítója. Ezért aztán az egyik este, amikor már nem láttam előre és hátra sem, leültem, s az emlékezetemben halászva összeírtam, a magyar irodalmi élet szereplői közül kikkel találkoztam ebben a két és fél-három hétben. Időrendi sorrendet tarva – legalább félig meddig –: Kovács András Ferencsel, Gálfalvi Györggyel, Szilágyi Istvánnal, Balázs Imre Józseffel, Ferenczes Istvánnal, Szabó Zsolttal, Kuszálík Péterrel, Sándor Ivánnal, Poszler Györggyel, Margócsy Istvánnal, Jász Attilával, Mohai V. Lajossal, Pálinkás Györggyel, Gécz Jánossal, Reményi József Tamással, Balázs Attilával, Sava Babic-tyal, Fenyvesi Ottóval, Ambrus Lajossal, Mátis Líviával, H. Nagy Péterrel, Szigeti Lászlóval, Krasznahorkai Lászlóval, Pályi Andrással, Zsadányi Edittel, Grendel Lajossal, Tóth Lászlóval, Szegedy-Maszák Mihállyal, Pécsi Györggyel, Lakatos Menyhérttel, Háy Jánossal, Podmaniczky Szilárddal, Monostori Imrével, Vekerdi Lászlóval, Szabó Magdával, Vathy Zsuzsával – közben pedig az utazás okán is hosszabb beszélgetéseket folytattam munkatársaimmal-barátaimmal, Buda Ferencsel, Szabó Tamással, Pintér Lajossal, telefonon hosszú beszélgetések alakultak ki Ilia Mihállyal, Szekér Endrével, Lengyel Andrással, Zelei Miklóssal, a teraszunkon ülve Komáromi Attilával... A találkozások nem véletlenszerűek voltak, de természetesen volt, akivel csak az illendőség és a helyzet által megteremtett lehetőség szerinti pár mondatot sikerült váltanom, másokkal „közönség” előtt beszélgettem újabb könyveikről, munkáikról, ismét másokkal közös „vitafórumon” vettünk részt, hogy aztán az éttermi asztal mellett éjszakába nyúlóan következhessenek az újabb irodalmi jelenségek, volt akivel ezek a hosszú, s csak

a kényszer által félbeszakított beszélgetések alapozták meg – reményeim szerint – barátságunk újabb szakaszát, másoktól – megérzésem szerint – más, de ugyancsak hosszúra nyúlt beszélgetések távolítottak el, de nem ez a fontos és a figyelemre méltó, s mégcsak talán maga a névsor sem, noha örülök, hogy számos barátommal sikerült találkoznom, hanem ennek a pár hétnek a kavargása. Az, hogy ez a kavargás létezik, s az, hogy a magyar kultúra, a magyar irodalmi kultúra többek között éppen ennek a kavargásnak a révén létezik ma...

S itt kell megállnom, mert ez az, ami foglalkoztat. A névsort ugyanis nem önmagáért, főképpen pedig nem holmi hivatkozásként írtam ide, hanem azért, amit megmutat, igazol és bizonyít... Először a Grendel Lajost köszöntő kis „szemináriumon” figyeltem fel erre. A résztvevők, s itt nemcsak a hallgatókra, hanem az előadókra is gondolok, nem egyszerűen Grendel „tisztelőiből” vagy elemzőiből kerültek ki, hanem inkább – ha mondhatom így – a Kalligram köréből. A Kalligram szerzői voltak ott, s azok, akik magukat a szellemi érdeklődés és irányultság okán is a Kalligramhoz tartozónak tartják. Pár nap múlva hasonló jelenséget figyelhettem meg Sándor Iván „regény-könyvének” bemutatóján. Itt Iván tisztelői találkoztak, azok, akik beszélgetnek velem, akik kikérik a véleményét irodalmi kérdésekben, akik alkalmasint kopogtatnak a most már Mexikói úti lakás ajtaján, de nemcsak ők voltak ott, hanem Poszler György egy-két tanítványa is, azok, akik máig fontosnak tartják professzoruk érdeklődésének követését. Ha mondhatom így, egy kör, egy újabb kör a korábban megfigyelt másik kör, a Kalligram-kör után... De, s ez fontos: a két körben voltak azonos személyek. Az esetlegesség ellenére is kapcsolatot jelentettek a két kör között. Ismét mások jöttek el Veszprémbe megünnepelni Géczi János harmincadik kötetét, itt újabb kör képződött, de ez a kör több más kör irányába is nyitott volt. Erződött a régi Mozgó Világhoz kötődők mai napig való összetartása, s az, hogy Veszprém a Vajdaságból érkezett írók fontos városa... De nemcsak ez, hanem az is, hogy ebből az írói körből tudományos körökbe is van átjárás, s más irányultságot követő írói körökbe is. Balázs Attila például Gion Nándor regényeinek megalapozottságáról beszélt, pár nap múlva viszont – már nálunk Kecskeméten – azt figyelhettem, hogy mennyire otthon érzi magát Háy János és Podmaniczky Szilárd között... Szabó Magda az Újholdra való emlékezés mellett az őt a Péterek nemzedékéhez kapcsoló rokonszenvről szólt, Vathy Zsuzsa viszont, aki afféle irodalmi titkárkodást is vállalt volna Szabó Magda mellett – éreztem –, érti Háyék hangját. Mások írnak az Új Forrás-Forrás-Tiszatáj Vekerdi Lászlót köszöntő számaiba, de van közös tapasztalatuk – történetesen éppen Vekerdi László életműve –, s ezért értik, még értik egymást.

Miért fontosak ezek a körök? Azt hiszem azért, mert az irodalom háttérének átalakulásakor ezek, s természetesen az itt nem említett, egymáshoz hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódó körök biztosítják azt az érdeklődést és

figyelmet, amely nélkül alkotómunkáról nem is beszélhetünk. A művek természetesen valahol másutt dőlnek el, máshonnét veszik eredetüket és máshol nyerik el értelmüket, de a létezésük enélkül a figyelem nélkül mégiscsak elképzelhetetlen. Ez a mostani Könyvhét a maga kavargásával éppen azt mutatta meg, hogy a szellemi körök mégiscsak léteznek, minden rossz tapasztalat ellenére mégsem zárultak magukba, s képesek is magukat megmutatni. Hadd tegyem hozzá: a káosz ellenére tudják magukat megmutatni. Mert abban a szellemi életben, amelyikre az ilyen-olyan figyelemből csak egy hét jut, s amikor minden könyvet ebben az egy hétben akarnak eljuttatni az olvasóhoz, az egy hét alatt könnyen kialakulhat a káosz érzete. Érdemleges figyelemmel az új könyveket még csak át sem lehet nézni, valójában kézbe sem tudom venni valamennyit, úgy érzem magam, mintha eltemetnének a vadonatúj munkák, s elkezdek a mostani káosz ellen beszélni. Miért, kérdezi egy délután Zelei Miklós, amikor együtt jövünk el Pestről, régen sem láttad át (a régen itt ezerkilencszáznolcvankilenc előttre vonatkozik) az egészet, sokszor fogalmad sem volt arról, hogy mit hogyan húztak meg, írtak át, mi maradt kiadatlanul. Akkor most miért emlegeted fel a káoszt s az akkori rendet, hiszen az sem volt más, mint káosz, csak éppen másként mutatkozott meg. Igazat adok neki, közben pedig azon gondolkodom, hogy nem csapom-e be magamat akkor, amikor a világba bele akarom látni azt a biztosságot és bizonyosságot, amelyik már nincs is...

(Erdélyben) Diákkoromban Erdély mindig külön térként létezett számomra. Felültem a vonatra, leginkább este, s amikor az éjszakai alvás után felébredtem, aztán pedig leszálltam többnyire a brassói pályaudvaron, mintha valóban a miénkétől különböző, önálló törvényekkel bíró világba kerültem volna. Olyan volt ez, mint Bodor Ádám Sinistra körzete vagy Bogdanski Dolinája: tartotta a kapcsolatot azzal a világgal, ahonnét hősei megérkeztek ebbe a térbe, de mégis teljesen önálló törvényekkel, szokásokkal bírt... A külső körülmények, a vonatokat körülvevő fegyveres katonák, a kegyetlen és embertelen vámvizsgálat, s az egész Erdélyre, de nemcsak Erdélyre, hanem egész Romániára kiterjedő mesterséges elszigetelés – no és természetesen a magam tudásának a hiányosságai – révén olyan világot tapasztalhattam meg, amelyik alapvetően különbözött az itthon megszokottól. Ennek a különbözőségnek persze számos rétege volt. Az egyik az erős, központosított, ráadásul pedig még a modernizáció jelszavát is kisajátító keleti államot mutatta meg: hatalmas apparátusok, nagy beruházások, erőszakos bekebelezése – vagy a bekebelezés vágya – mindannak, ami érték, vagy érték volt, az értékek elpusztítására, megsemmisítésére való törekvés – aztán pedig „nagylelkű” elfogadása annak, amit nem lehetett megsemmisíteni, ekkor már elég volt az is, ha a zászló ki volt tűzve. A keleti állam persze búzlott: képletesen és valójában is, soha annyi rothadó, pusztuló épületet, akár újonnan felépítettet, nem láttam, mint ott és

akkor. Mindemellett pedig létezett a maga hagyományos értékeihez ragaszkodó, rendkívüli intellektusát őrző, s az őrzés kultuszát és kultúráját kialakító erdélyi magyar világ, én legalábbis az erdélyi világnak természetszerűen a magyar ágát ismertem meg, s találtam benne otthonra, úgy, ahogyan a világban csak kevés helyen... Sajátos szimbiózisa, s nem is mindig szimbiózisa, inkább csak egymás mellett élése volt ez két, egymáshoz alig kapcsolódó világnak, a tradicionális transzilván világnak és a keleties vonásokat mutató despotizmusnak, még az egymás mellett élést is csupán az állam despotikus vonásai „biztosították.” Hősies cselekedet volt a hagyományos világhoz való ragaszkodás: a despotizmus ennek a tartását, erejét nem tudta felmorzsolni, az erőszak nem tudott ráőni minden lélekre, s ennek tudható be az is, hogy végül a despotikus állami berendezkedés elbukott. Azt, hogy milyen áron, ne kérdjük: azok, akik valójában beszélni tudnának róla, nem beszélnek most sem, inkább csak vannak, úgy, mint eddig, s teszik azt, amit tenniük kell. (Még durvább, mert álságosabb módját figyeltem meg a homogenizációnak Kárpátalján: ott nem is próbáltak átalakítani semmit, inkább csak mindenre rámondták, hogy: „szovjet”, s ha valaki megérkezett a „jövő lehetőségeit hordozó új világba”, döbbenetesen vehette észre, hogy szegény, elmaradott és kifosztott vidékre érkezett: egy világbirodalom végvidékére, ahonnan mindent csak elvittek, de ahova soha nem hoztak semmit, a jövőre pedig csak a hazug jelszavak utaltak, ezekben sem volt köszönet...)

Erdély-járásaim során aztán megszűnt ennek a külön térnek a képzelete, bár az kétségtelen, hogy a magyarországi társadalomfejlődés általános vonásaival ma sem tudom összhangba hozni az ott megfigyelteket. Sokszor jártam Erdélyben: diákként, s később, Ágival a nászutunk is odavezetett: Kovásznára, Szurkos Istvánékhoz. Volt hogy két hétig jártuk Erdélyt, kocsival, a turistalátványosságokat is megnéztük, s azt is, amit a turisták nem vesznek észre. Volt, hogy – gyönyörű téli hóesésében – Bukarestből indultunk, hogy estére Szucevába érjünk, s aztán onnét ereszkedtünk le a Kelemen-havasok hatalmas oldalán Besztercébe, s úgy mentünk tovább Szászrégenbe, Marosvásárhelyre... Volt, hogy – még a „forradalom” utáni mámorban – Forrás-estet tartottunk Kolozsváron, Marosvásárhelyen, láttam és átéltem tehát azt, amit láthattam és átélhettem, mégis az az érzésem, hogy gyalog kellne egyszer bejárni egész Erdélyt – tudom, ez az, ami lehetetlen –, hogy megtapasztaljam minden hajlatát, szépségét... Most, az ez évi „kavargás” kezdeteként Tamással utazunk Marosvásárhelyre, egy irodalmi estre. Szoros az időbeosztásunk: reggel indulunk, késő-délutánra kell Vásárhelyre érniünk, másnap pedig már jövőnk is haza... Az utazáshoz szükséges idővel tisztában vagyok: három óra a határ, aztán Várada, és újabb három óra Kolozsvár, s aztán még legalább két-két és félóra Vásárhely. Próbáljuk is tartani az időt: a határt leszámítva csak öt percre állunk meg, a Sebes-Körös völgyében, ott, ahol az út és a Királyerdő vonulatai között

rét is van. Tamás vezet, én az „irodalmi emlékhelyeket” sorolom, Karcagnál Körmenyi Lajost emlegetem, Sárrétudvarinál a költő Nagy Imrét (eszembe jut Ilia Mihály története: Ratkó Józsefnek a költő Nagy Imréről emlékező versét közölték a Tiszatájban, de hát a hatalom csak a miniszterelnök Nagy Imrét ismerte, ezért igazoló jentést kellett írniuk), mikor látom a Monostorpályi irányába mutató táblát, akkor Géczi Jánost említem, s így tovább, de hát Váradon sem állunk meg, a csúcsai vár alatt sem, a bánffyhungyadi református templomnál sem, egész Kalotaszegen, csak úgy mint másutt, keresztül rohanunk, Kolozsváron is, csak egy pillantást vetek a Szent Mihály-templomra, a Farkas utcai református templom megtekintése szóba se jöhet (ha Kolozsváron vagyunk, Ágival mindig megnézzük a Kolozsvári testvérek templom előtt álló Szent György-szobrát, másolat, tudom, de van olyan szép, mint a Prágában álló eredeti, a kicsike térnek pedig egészen sajátos hangulata van), Tordán a Lászlóffy-testvéreket említem meg („...mostanában márcsak alkalmilag, úgyszólván elvétve ébrednek Tordán – írja Lászlóffy Aladár. – Csak vendég vagyok, aki egyre inkább ráér átszállásig elnézni a pókhálószálon gyülekező, csatlakozó harmatcsepp-csilléket. Milyen súlyosak ezek a semmiségek. Ugyanazalatt történnek, mialatt a várost lebontották és a temetőt lebetonozták. A feltámadásig berendezkedők. A kedves helyszín, a fontos táj, a biztonságos hátország az a képletes és valóságos pajzs, páncélajtó, csigaház, kínai- vagy spanyol fal, pingált tojásbéj, Don Quijote maszk, mely mögé elhúzódhatunk bármikor ennek a sötét tudásnak a viselése, birtoklása közepette, ami az élet. Ezelől a fényesség elől, mely végigsüt a kerten, íróasztalon. Isten védő árnyéka, kire-kire szabva, mérve sorsa Hirosimái alatt Nagypéntekünk és Nagyszombatunk között”), aztán pedig mutatom, merre kellene elfordulnunk, hogy Mészköre érjünk. Mészkö nagy, talán a legnagyobb erdélyi adósságom: itt volt pap, unitárius lelkész Balázs Ferenc, szeretném megnézni egyszer azt a helyet, ahonnan rálátott az egész Aranyos-völgyére, ahol a maga falumunkáját végezte. Balázs Ferenc gyakorlatban azt próbálta megvalósítani, amiről Németh László írt a harmincas években, vele egyidőben, mégsem tartom Németh László követőjének, az, amit tettek, benne volt a korban, onnét szűrték le maguk számára a tapasztalatokat, s fogalmazták meg az önmagukra szabott feladatukat. Valójában azonban nem is a falumunka tart fogva Balázs Ferenc kapcsán, hanem a tragédiáját nem tudom feledni. Hatalmas életszeretet élt benne, soha senkinél nem olvastam még az övéhez hasonló életszeretetről tanúskodó sorokat – s harminchatévesen kellett meghalnia, betegen, halálra ítéltége tudatában... Este, már a gyönyörű szecessziós Kultúrpalotában megtartott est után is Balázs Ferencről beszélgetünk Gálfalvi Györggyel, Szilágyi Istvánnal, Balázs Imre Józseffel... Itt ismertem meg Kovács András Ferenc feleségét, Júliát, örülök a találkozásnak, tudom, hogy András számára kapaszkodót jelent a világban (felidéződik bennem András gyönyörű versciklusa, a *Júliának külön dicséreti című...*) Ekkor még csak sejtem, hogy

pár nap múlva pár őszinte örömmel megélt órára lehetnek a vendégeink Kecskeméten...

Hazafele új utat választunk, letérünk a Kis-Küküllő völgyébe, Dicsőszentmártont, Balázsfalvát, Tövist érintjük, itt fordulunk délnek, s indulunk Gyulafehérvárnak. Az egyik táblán, még Gyulafehérvár előtt a nyíl Santimbru felé mutat. Santimbru–Marosszentimre, ezerkilencszázharminchatban itt írta Jékely Zoltán máig egyik legismertebb versét, *A marosszentimrei templomban* címűt. „Tízen vagyunk: ez a gyülekezet, / a tizenegyedik maga a pap, / de énekelünk mi százak helyett, / hogy hull belé a por s a vakolat, / a hiuban a denevér riad / s egy-egy szuvas gerenda meglazul: / tizenegyedikünk az árva pap, / tizenkettedikünk maga az úr. / így énekelünk mi, pár megmaradt / – azt bünteti, akit szeret az úr –, / s velünk dalolnak a padló alatt, / kiket kiírtott az idő gazul” – írta Jékely, s nem tudom, ma mit tudna írni, nem tudom, van-e még gyülekezet Marosszentimrén, s ha van, akkor mekkora. Gyulafehérváron a székesegyház úgy áll az időben, mintha az emlékezetre hivatkozna. Ketten vagyunk a sokadalomban, akik ránézünk, körbejárjuk...

(*Állandóság*) Még a május végi kavargás kezdete előtt, pontosabban egy másik kavargás kezdete előtt, mert Zsófi lányunk ballagását éppen csak megelőzte, s neki most kezdődik minden, az érettségi, a felvételi, a saját út keresése – szóval a ballagást megelőző éjszaka felébredtem, s az álomból riadva megkérdeztem magamtól: pontosan fogalmaztam-e akkor, amikor arról beszéltem, hogy a szüleim-nagyszüleim élete nyugodtabban telt, mint a miénk? Ágival beszélgettünk erről sokat. Az ő életük valójában kiszolgáltatottabb volt a miénkénél: a szegénység, a betegségek, a gyermekhalálok – írtam, nagyanyámék öt gyermeküket veszítették el –, az időjárástól való függőség, a folyamatos munkakényszer, írtam erről is, az ő életükben aligha volt lehetőség „kikapcsolódásra”, pihenésre – s hát volt valami más is, ami nehezítette az életüket, az, hogy az ő „rendjükhöz” a társadalom mindig felülről viszonyult, azaz mindig csak azt nézte, miképpen lehet kiszolgáltatottá tenni őket, miképpen lehet belenyúlni a világukba, s hogyan lehet elvenni tőlük azt, amijük éppen volt. S mégis: mintha derűsebben-kiegyensúlyozottabban álltak volna a próbákat mint mi. A lehetséges okok, magyarázatok között azonnal felrémlik: a mi függőségünk alapvetően egzisztenciális jellegű, ami azt jelenti, hogy ha elveszítjük az állásunkat, ha havonta nem tudjuk megszerezni a család megélhetéséhez szükséges pénzt, akkor magunkkal sem tudunk mit kezdeni, az életünk tehát csak a munkánkon keresztül létezik, ők azonban még ennél gazdagabb, teljesebb módon tartottak kapcsolatot a világgal... A lehetséges válaszok között ez is helyet kaphat, egy hang azonban, akkor éjjel azt súgta, nézd meg *azt* a könyvet, aztán választ kapsz a kérdésemre, s a könyv címe, tartalma is felidéződött azonnal...

Reggel aztán a könyvespolcra vettem Arthur E. Imhof *Elveszített világok* (Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...) című munkáját. A könyv „könyvtáram” egyik legkedvesebb darabja, talán azért, mert Imhof nem hadvezérek, politikusok történetét követi benne, s nem is a nagy birodalmak kialakulását és bukásuk okait elemzi, hanem a történész eszközeivel teszi azt, amit az irodalom is tesz, vagy amit legalábbis én szeretek az irodalomban: világokat teremt, pontosabban a valamikori életvilágok egyikét támasztja fel, az ezerhatszázhetven és ezerhatszázötvenöt között az észak-hesseni Leimbachban, a Valte-portán élt Johannes Hoos gazda világát, s nemcsak élettörténetét, életének kereteit mutatja be, hanem rekonstruálja, hogy mit ismert a világból, s miképpen gondolkodott az általa ismert világról. Emellett pedig magyarázatot keres arra – amire tulajdonképpen magam is szeretnék magyarázatot kapni, tehát arra, hogy a paraszti rendben, a földműves munkában élő ember miképpen látta a maga helyét a világban, s hogyan teremtette meg a maga kapcsolatát a világgal. Imhof ezen a kérdésen gondolkodva a következő választ adja : „*Csupán manapság vált uralkodóvá a hosszú távú kiszámíthatóság – mind saját magunkra, mind másokra nézve –, mert csaknem valamennyien viszonylag hosszú életet élünk, és megérjük a hatvan, hetven vagy nyolcvan évet. Manapság 'megéri', értelme van beruházni egyetlen életünkbe. Akkor magától értetődően más értékeknek volt elsőbbségük, olyan dolgoknak, amelyek túléltek az egyszeri, bizonytalan emberéletet. Példának okáért nem a mindenkor gazda és az ő személyes jóléte volt a döntő fontosságú szempont, hanem magának a gazdaságnak a jó állapota és tekintélye. S nem az ekkor vagy akkor ott élő család, hanem a családok egymásutánja, a nemzetség. Egyik generáció a másik után csoportosult e centrum köré, az egyik gazda követte a másikat, de nem annyira mint individuum, hanem sokkal inkább mint egy szerep hordozója. A középpontban egyetlen eszme, egyetlen érték állt, és nem egy Ego. Úgy látszik, hogy a ránk manapság olyannyira jellemző individualizmus és egoizmus egyike azoknak a következményeknek, amelyeket a biztosabb és meghosszabbított földi élettartam eredményezett... Gyakran tettek szert stabilizáló pontokra a kollektív tudat automatizmusainak kialakításával. Szilárd építőkövekként ezek biztosították eleink számára mindenütt a mindennapok túléléséhez szükséges mentális védőburkot. Minthogy ezek hagyományozott normák voltak, nem volt szükség arra, hogy újból és újból utánagondoljanak, sőt, mindez talán időt is hagyott arra, hogy elgondolkodjanak valami fontosabbról. ... Azóta már többszörösen kiirtottuk az ilyesfajta normákat, és tréfálkozhatunk is akár a számunkra értelmetlen tradíciók felett... Elődeink életének beágyazottsága a keresztény hitelképzelésekbe – bármennyire kevésbé is voltak hivatalosak – mindannyiszor azt is jelentette, hogy saját kicsiny világuk, mikrokozmoszuk benne foglaltatott egy nagyobb világban. Mint-hogy Isten hatalmas birodalmát és a kisebb világokat: a csillagokat, az égboltot és a földet, a növényeket és az állatokat, valamint a hatodik napon az embert mind*

ugyanabból az anyagból teremtette, a makro- és a mikrokozmosz egyetlen egységet alkotott, melyben minden összekapcsolódott egymás mellett, fölött és alatt, és egyik dolog meghatározta a másikat... Abból, hogy a mikrokozmosz a makrokozmosz része volt, hogy a kicsiny világok százai és ezrei bújtak meg a mindent egyesítő nagy világban – s ez a világ a keresztény elképzelések szerint a mindenható Isten óvó karjaiban nyugodott –, nemcsak az következett, hogy az egyes ember sohasem vesztett el, és semmikor sem volt pusztán csak magára utalva. E világszemléletről sokkal inkább az mondható el, hogy akkor élt őseink számára képes volt lelki értelemben biztonságot nyújtani, olyan stabilitást, melynek segítségével még a legjobban dühöngő járvány, éhínség és háború idején sem zökkentek ki egyensúlyukból... Elsőre is úgy vélhetjük, hogy néhány nemzedékenyi idő alatt, ha nem gyűrtük is le teljes mértékben a járvány, az éhínség és a háború évszázados rémét, de valamenynyire ellenőrzésünk alá vontuk e jelenségeket. Ezek a létüket érintő fenyegetések őseinkből mindig reális félelmet váltottak ki. Ezzel szemben mára elvették tőlünk ezt a fajta félelmet – köszönhetően a hatásos gyógyszereknek, az élelmiszer-áruházak tömött polcainak, valamint a rettegés már évtizedek óta működő egyensúlyának. Kérdés, hogy a valamikori konkrét félelmet nem cseréltük-e fel valamilyen egyre erősödő bizonytalan aggodalommal, mellyel sokkal nehezebb bánni...”

Eddig idézem Arthur E. Imhofot – közben pedig azon gondolkodom, hogy mindaz, amit mond, mennyire jellemzi azoknak a gondolkodását, akiknek okán ez a kérdés egyáltalán felmerülhetett bennem. Azt hiszem, az, amit mond, teljes egészében lefedi azt, amit én mondhatnék el róluk, az egyértelmű igent mégsem merem kimondani. Nem, mert egy-egy ember gondolkodása soha sem jellemezhető egy rend, réteg vagy csoport gondolkodásának általános vonásaival, nem, mert az a kor, amelynek kapcsán Imhof elmondja azt, amit fontosnak vélt elmondani, nagyon is tiszta volt – azaz más „modellek” nem mutatkoztak meg benne, leginkább azonban azért nem, mert valójában azoknak a gondolkodását sem ismertem, akikre most emlékezem... A mi akkori világunkban ugyanis szinte csak formák léteztek, kialakult, átöröklött és megcsontosodott formák. Úgy volt, ahogy Imhof mondja: készen kapott, hagyományozott formák, s nem tudom, mi volt, mi őrződött és rejtőzött a formák mögött. Azok az érzelmek, amelyek a mi életünkben természetesen vannak jelen, ott, abban a világban nem mutatkoztak, kivéve a gyermekek iránti szeretetet, talán éppen azért, mert ez vállalható volt a világ előtt is. Természetesen léteztek érzelmek, létezniük kellett, de a kívülálló – s adott esetben az voltam én is, a gyermek, az unoka –, azokat nem láthatta. Teljes egészében hiányoztak az egyénnek a csak rá jellemző, sajátos vonásai, mindenki – még az én gyermekkoromban is – csak úgy létezett, ahogyan a közösséghez kapcsolódott. Ezt nem értettem már akkor sem, pontosabban ezzel már akkor sem értettem egyet... S ahogy én nem értettem egyet, úgy valószínűleg más sem értett egyet – s mivel nem volt lehetősége kilépni abból a világból, vagy elfogadta a szá-

mára felkínált szerepeket, vagy csupán megélte őket, mert nem volt mit tennie. Ezért nem tudom teljes egészében elfogadni Arthur E. Imhof válaszait, ha elfogadnám őket, akkor talán túlságosan is kerek, egyszerű és könnyen érthető volna minden. Ezért aztán, visszatérve az éjszakai tűnődésemhez, csak annyit mondok, hogy szüleim-nagyszüleim nemzedéke, a változás-sorozatok és a folyamatos kiszolgáltatottság ellenére a világot állandóbbnak érzékelték, mint ahogy a magam generációja érzi azt, s ezért élte megbékéltebben az életét, mint ahogyan mi éljük a magunkét... Állandónak érzékelték a világot, ám ez nem jelenti azt, hogy ne féltek volna. Félték, vagy mondjam inkább így, bennük volt a félelem is, ott, az előbb említett formák mögött rejtekezett, mert a világ megingott, s ők már nem követhették a mozgását...

(Változások) Az az éjszakai hang, az előbb említett, mást is mondott, nemcsak azt kérdezte meg, hogy pontosan fogalmaztam-e akkor, amikor az otthoniakról beszéltem. Magát a hangot nem akarom mitizálni, nem a tolsztoji fordulatra készítetted, nem önvizsgálatra szólított fel, inkább csak szokásos tűnődéseim fogalmazódtak meg általa – a korai és hirtelen ébredés, szinte felriadás miatt viszont mintha a korábbiaknál tisztábban, élesebben fogalmazódtak volna meg ezek a tűnődések. Nézd meg, mi minden változott körülöttem az elmúlt években, s akkor jobban érted majd magadat is, s azokat is, akikre emlékezel – mondta ez a hang. Azóta hetek teltek el, utaztam éppen eleget, olvastam ezt-azt, leginkább töredékeket, egy részletet innét-egy részletet onnét, néha majdnem egy könyvet is, aztán hirtelen félretettem, mintha a ráfigyelés után hirtelen elegendem lett volna belőle, tárgyaltam fontos és kevésbé fontos dolgokról, butaságokat is követtem el, ismét felnagyítódtak a jelenségek a gondolkodásomban, a belső térbe kerültek a legkülönbözőbb gondolat-foszlányok, az itt-ott megfigyelt hangok, jelenségek, ebben a térben pedig már minden a a felnövesztés sajátosságaival rendeződött el. Új utak, tervek bontakoztak ki, ilyenkor pedig eltűnnek azok a fogódzók, keretek, amelyekhez addig odacövekeltem magam...

A kérdés adott: *mi változott a világban?, mi változott körülöttem?, miért kell mindig újra rátalálnom a magam helyére?, miért mozdulok el a biztosnak hitt helyről szinte állandóan?* Ezt a kérdés-áradatot – s mi minden jönne még utánuk is –, nyilván nem tudom megválaszolni, ezért, rájátszva a kínálkozó leegyszerűsítésekre, azt mondom, hogy sokkal több változás történt, mint amennyi szükséges lett volna, ám egyáltalán nem biztos, hogy ezek ezek a változások az élet legfontosabb kérdéseit érintették. Már régóta tudom, hogy otthon – ott, ahol korábban otthon éreztem magam, abban a térben, amelyet próbálok felépíteni gondolkodásomban – nem tudnék élni, zártnak, leszűkítőnek érezném, s keresném a kitörési pontokat, a cselekvési lehetőségeket, a tájékozódás minden módját. De tudom azt is, hogy az élet alapkérdései ott sem lennének má-

sok, mint itt, ebben a számos összetevőjében magunk képére teremtett mikrovilágban. Sőt, ott, a korábbi alapokhoz kötődve, a zártabb térben – tudom, ez is viszonylagos már, a világ valóban kinyílt, az elszigeteltség a több évtizedes távlat miatt él még mindig bennem – előbb rátalálhatnék a valóban fontos, tisztázásra váró kérdésekre, mint itt, ahol naponta tucatnyi levelet veszek kézbe, legalább négy-öt újságot olvasok el ugyancsak naponta, és a hetilapok, folyóiratok is áramolnak szinte folyamatosan... S ez mégcsak egyetlen szelete a bennünket körülvevő áradásnak. Ha a rádió- és tv-csatornák egyentörvények szerint formálódó, az ürességet hangzavarral leplező műsoraira gondolok, egyből igazat adok Kundera *Agnesének*, s megértem undorát.

Nézzünk csak körül, mindenütt láthatjuk a változások jeleit – s érezhetjük a kiszolgáltatottságunk növekedését is. Lehet, hogy csak a „korérezés” átsugárzása ez –, de úgy érzem, hogy minden évben kevesebb időm marad a valódi gondolkodásra, az elmélyült olvasásra, az oldott beszélgetésekre, a munkára, mintha mindent futva, rohanás közben csinálnék, s mintha elsüllyednék a csak egy napra fontos dolgokban, beszerzésekben, vásárlásokban, hírkeresésekben. Mintha az átgondolt élet alapjai tűntek volna el, s csak sodródnék egy kívülről rám erőszakolt hullámmal... Minden irányból tömeges kínálat ér, választanom, döntenem kell, már a választás is a többiről való lemondást követeli meg, az áttekintés lehetősége eltűnt, bárhova is nyúlok, csak a töredékek kerülhetnek kapcsolatba, mindig éreznem kell, hogy semmit nem kaphatok meg egészében. A világ nagyobb lett annál, mint amekkorát még megérthetünk belőle, s mindig csak azt érzékeljük, ami kívül marad a világunkon, amivel valami miatt nem kerültünk kapcsolatba, amit nem tudunk, de tudnunk kellene – ezért aztán életünk is az örök bizonytalanságban, a nem-ismertnek való állandó kiszolgáltatottságban telik. Nem a fogyasztásról beszélek – noha nálunk is épülnek a fogyasztás új szentélyei, templomai a maguk folyton újratemelődő kínálatával –, hanem arról a helyzetről, amelyikbe akár a magunk tájékozódási ösztöneinkkel-kényszereinkkel kerültünk. A bevásárló központok csak leképezik a világ új helyzetét... Nézzük csak a szellemi élet kínálatát: túlírt, túldokumentált ez a kultúra, s ennek megfelelően minden apró területe is, bárhova nézek, jönnek a lapok, a könyvek, a magazinok, s az élethez mindenkinek naponta kell újratementenie magát. Aki képes erre: elhasználódik, aki nem, eltűnik, nem vesznek róla tudomást...

Az irodalomban is a biztos alapok keresésének kényszerét érzem. Sándor Iván a regény átalakulását, teherbírását járja körül, miképpen tud megfelelni az új idők törvényeinek. Olvasom, Tózsér Árpád miképpen magyarázza a maga *Leviticusát*: „*A kötet versei új nyelvet akarnak teremteni a meglévő metafizikai kiterjedéseinkhez*” – mondja, jelezve a megfoghatóság, a körülhatárolhatóság és a megnevezhetőség nehézségeit. Régóta érzem, hogy Kovács András Ferenc – éppen a körülhatárolhatóság vágyával, amelyet aztán éppen ő győz le állandó

„határátlépéseivel” –, milyen hatalmas erővel teremti újra – természetesen: önmaga képére formálva – szinte a teljes magyar költészetet, most pedig azt látom, hogy Bogdán László eredt a modernitás és posztmodernitás nyomába, s értelmezi Csáth Géza, Kafka és Borges világát. Ott, ahol a megérthető és értelmezhető világ leszűkül, csupán az önmagunk által meg- (vagy)újrateremtett világban lehetünk biztosak. Újabb olvasmányaimból előrántom azokat a mondatokat, amelyek a történelem szóhoz kapcsolódnak. „*A történelem mindvégig tévedhetetlennek tűnő fikció csupán*” – írja Kovács András Ferenc akkor, amikor kiadja Aranytól *A nagyidai cigányokat*... Ryszard Kapuscinski ehhez (dehogy ehhez, de mintha mégis) csak ennyit tesz hozzá: „*A történelem egyre gyakrabban és egyre kíméletlenebb könyörtelenséggel hajít mindent a szemétre*”, a szemétre, mert magát a pusztá tényt (emlékezzünk Vekerdi Lászlóra, hova vezethetnek bennünket a tények, a pusztá tények) nem érthetjük meg az őt megteremtő körülmények nélkül, ezek újratámasztására (majdnem újrateremtést írtam) pedig képtelenek vagyunk, azt meg már tudjuk, hogy az „*imponderábilák bonyolult összefüggéseiből kiragadott, a történelem színpadának egészéből kiszakított, az eseményt kísérő légkörtől és hangulattól megfosztott tény nem sokat mond, nem sokat jelent, sőt, gyakran éppen ellentétes értelmet, megtévesztő jelentést kap.*” S mindezek mellé helyezzük oda John Lukacs *Évek* című könyvét is: Lukacs nem a hagyományos módon írja a történelmet, azért nem, mert a hagyományos módon értelmezett történelem, az általunk kiválasztott eseménysor megragadhatóságának és fontosságának fikciója eltűnt már, ezért új történetírói célt fogalmaz meg: a történelmi eszközökkel megismert adatokból mintegy íróként teremt újra világokat, remélve, hogy így intenzívebb és mélyebb ismeretek szerezhetőek, mintha csupán az adatok halmazát figyelni, vagy a történések egy-egy vonulatát követni.

Mit mutat mindez? Úgy gondolom, nemcsak azt, amire a mostani gondolatmenet kezdetén utaltam, azaz nem egyszerűen a változást, hanem inkább ennek a változásnak a lényegét: hiába rejtekezik a bennünket körülvevő változáshullám a kínálat díszes jelmezei mögé, a valódi változás a valamikor egyetlenként érzékelt világ – s nem az egységesként érzékelt világ – különböző világokra való szétesésében ragadható meg. S hogy mikor kezdődött mindez? Kinek-kinek akkor, amikor érzékelte ezt a jelenséget és szembenézett vele...

(*Félelem?*) Mindezek után külön elemzés tárgya lehetne, hogy miért írtam le az előbbi három pontot követően a félelem szót, úgy, ahogy látható, kérdőjellel. Bár az elemzéshez vonzódok, most magát a jelenségeket írom le, azt, hogy mi idéződött fel bennem az új világ – hadd legyen ez is kérdőjellel: *új világ?* –, azt hiszem, valamiképpen mégiscsak új, jelenségeinek leírása közben. Elsőként Mészöly Miklós már – két évvel ezelőtt – idézett gondolatmenete jutott eszembe, akkor, itteni váratlan és ajándéknak tekintett előadásából a kíváncsi-

ságra utaló sorhoz kapcsoltam a magam észrevételeit, de a kíváncsiság mellett Mészöly beszélt a félelemről is. *Te félsz?* – kérdezte Hrabal Mészölyt Kisorosziban, ő pedig így kommentálta a kérdést: *„Belőlem valamilyen okból hiányzik a félelem reflexe. Így voltam ezzel a fronton is, a háborúban. Nem élményem a közvetlen, testi vagy pszichológiai félelem. Inkább bele tudom hajszolni magam íróként, ha az írás olyan, ami az atmoszféráját föl akarja eleveníteni. Ilyenkor muszáj körülnézni magamban, meg kell csinálnom magamban a félelmet, magától nem megy. A fronton sem okozott ez 'zavart'. A legkétségbeejtőbb helyzetekben se kerültem olyan szorított állapotba, amit félelemnek nevezhetnék – legfeljebb szorongásnak...”* A szöveg-részlet nyilván azért idéződött fel bennem, mert Hrabal nevezetes kérdését Mészöly Miklós megemlíti a Szigeti Lászlóval folytatott beszélgetésében is, ebben a környezetben a következő mondatot kapcsolja hozzá: *„az ingerküszöböm hibája folytán nem működik bennem a félelem. Nem tudom feldolgozni a félelem érzését, amely valami testidegen anyagként bujkál bennem. S ha mégis fölfedezem magamban, idegenként nézek rá: hogy kerülsz te ide?”* A félelem szó mellett számomra a lélek belső terrénumára való utalás a legfontosabb. S amikor a fenti megjegyzések felvillantak a gondolkodásomban, egyből úgy éreztem, a lélek sajátosságaként létező félelem legyűrhető, ha megfelelő bizottsággal állunk a világban, vagy ha a magunk világa elég biztos ahhoz, hogy a külső világ változásait ellensúlyozza... *„Bizonyítékként”* ismét Mészöly Miklós és Szigeti László *„párbeszédkiérletének”* egyik bekezdése jutott az eszembe, idézem is, de már az idézés előtt jelzem, hogy itt nem a tájra való utalást tartom a legfontosabbnak, hanem a világban való biztos elhelyezkedést. A szövegrészlet, amelyik átvillant az agyamon, így hangzik: *„Emlékezetemmel be nem fogható szférában tudok déja vu megélni tájakat, hangulatokat, amelyekben otthon érzem magamat. Szekszárdnak ez a nagyon lágy, mediterrán, provence-i hangulatokat árasztó dombvidéke a szurdikjaival, présházaival, szőlőivel, egyebeivel azt az érzést hozza föl belőlem, hogy több ezer éve otthon vagyok e tájban, és már semmivel, abszolút semmivel nem tud meglepni. Ez nagyon megnyugtató. Hozzá tudok bújni, bele tudok simulni, magaménak tudom érezni bármikor és bármilyen helyzetben, vagyis gondtalanabban elveszhetek benne, mint egy nőben. Ez az az állapot, amelyben nem időszerű a cserbenhagyás, amelyben nincs helye a félelemnek és a szorongásnak. Itt még az elmúlás és a halál gondolata is megnyugtató...”* Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy ezt az állapotot, mert inkább állapotról van szó, mintsem helyről, helyszínről, Mészöly maga is a *„félelem”* és a *„szorongás”* kizárójaként szemléli. Mészöly Miklós mellett Buda Ferenc alakja és gondolkodása is azonnal eszembe jutott. Nemcsak azért, mert Ferit úgy ismerem, aki képes legyőzni a magában formálódó félelmet – biztos kijelentései mellett mennyi kérdés fogalmazódik meg a verseiben!, s mennyi kételyt győz le addig, amíg valamivel azonosulni tud! –, hanem azért is, mert a rá jellemző bizottság-tudat nála is a tájban való otthonosságból vezethető le, nála

természetszerűen az Alföldhöz való kötődést lehet kiemelni. *„Biztos vagyok benne, hogy a Legfőbb Hatalom, akiben én hiszek, nekem is szánt egy szerepet – következésképpen szánt egy helyet is, egy színteret – mondta egyik beszélgetésünk során –, ahol a történet, az én történetem lejátszódhat. Tagadhatatlan, hogy az Alföldhöz való elementáris kötődésben óriási része van annak, hogy Debrecenben születtem, ott nőtem fel – azzal együtt, hogy mindig volt elvagyódásom domborúbb tájakra, s hogy az életünk legjava Kecskeméten telt el. Gazdag emberi kapcsolataim alakultak itt ki, kezdettől szívesen befogadtak, s én is magamba fogadtam ezt a tájéket. Persze, ez így még nem elégséges magyarázat, hisz számos ember éli le ott az életét, ahonnet folyton elvagyódik, ahol nem érzi otthon magát. Akkor hát miért, miért... Kell mögötte lenni valami korábban keletkezettnek, valami olyannak, ami az én életemet akár korszakokkal megelőzte... S az ember lát maga előtt a térképen egy szép kerek földrajzi egységet, Euráziának körülhatárolt területét, olvasott is tél-túl egyet s mászt ennek a földrajzi egységnek a geológiájáról, őstörténetéről, történetéről, a legújabbat maga is éli már több mint félévszázada, s rá kell jönnie végül, minden misztifikálást mellőzve, hogy e szorosok, hágók szabdalta, lánchegység koszorúzta medence, ennek is a középtája, ez az alluviális síkság valaminő essenciája, kivonata, vagy legalábbis tanulságos mutatványa Eurázsia történetének”.* Nem idézem tovább, Feri ezzel a történelemmel, ennek a tájnak a hagyományvilágával azonosult, biztos világának alapjait ez az azonosulás adja. Az idézés helyett arra utalok, hogy a tájjal való együttélés hajlama bennem is megvolt. Emlékszem, egyszer, még jócskán általános iskolás koromban, hatodikos lehettem, Kapuváron megnéztük a Hanság Múzeumot. „Példaképeim” akkor még nem lehettek, hasonló példát sem láthattam magam előtt, de akkor átéreztem – erre pontosan, tisztán emlékszem –, milyen nagy-szerű is lenne „mindent” tudni arról a tájról, ismerni, otthon lenni benne, öszszegyűjteni-feltárni a hagyományokat, s így tovább... Ebből aztán semmi nem lett, a mi életünkben – említettem már ezt – nem volt visszaút, ott, ahol mi otthon éreztük magunkat, ennek a magatartásnak – mert ezt én soha sem tudományként tekintettem, hanem inkább magatartásnak – nem volt tere... Később Szegeden Ilia Mihály közelében, Bálint Sándort látva, munkásságát ismerve példaképek nőttek a szemem elé, de vándorlásunkban a példájukhoz nem tudtam kapcsolódni, talán valamelyest csak itt, Kecskeméten, a *Homokhaza* című kötet összeállításával-megjelentetésével. Az újdonság, az ismeretlen, az, ami addig nem volt erősebben vonzott, mint a hagyomány, s így valamelyest sodródok is a mindig új írások-kéziratok felé...

Tévedne az, aki az eddig leírtakat éppen Buda Ferenc egyik kulcs-szavával próbálná cáfolni. Feri egyik börtönbeli verséből – ezerkilencszázötvenhat után volt börtönben, s ha már magyarázatként ezt ide írtam, hadd jegyezzem meg azt is, hogy a börtönbeli verséből kifejezést elsőként börtönbeli verésnek gépeltem, íme, végtelenek a magyar nyelv lehetőségei –, szóval egyik börtönbeli

verséből ugrik elő a kifejezés: „Dolgozz, igyál, egyél / s feküdj le este tízre. / Nyelved hegyéig ér / a félelem vasíze.” Úgy gondolom, ez sem cáfolja, hanem inkább megerősíti azt, amit mondani szeretnék. Nevezetesen azt, hogy a félelem akkor keletkezik, ha egy erő a maga világa képviselőjében meg akarja semmisíteni a másikat, a többi világot. Ha nem előlről, hanem hátulról támad. Ha nem támaszkodhatunk a magunk erejére, ha eszközök vagyunk egy játsz-mában, ha általunk ismeretlen erőkkel kell(ene) megküzdenünk, ha játéksze-rekké válunk, s így tovább. Olvasóként már régen felfigyeltem az így kelet-kező félelem megjelenítésére. Nádas Péter *Egy családragény vége* című munká-jában kizárólagos világok ütközést vettem észre, s ott is azt az erőt, amelyik a másik megsemmisítésére törekszik, Danilo Kiš *Borisz Davidovics síremléke* című novella-füzérében pedig a sötétben, hidegen gomolygó félelmet, azt a fé-lelmet, amelyik az általa létre hozott teret betölti. Azóta a megsemmisítésről, a pusztításról éppen eleget olvastam, mi minden tárult fel itt – itt és ott: egész Kelet-Európában – az erőszakról akár csak az elmúlt tíz évben is! Talán ennek tudható be, hogy a múltat mindig sötétben látom, a múltbeli tájakban szá-momra nincsenek színek, a történelmi regényeket olvasva sem látom a Napot sütni, azt a világot a maga természetes mivoltában nem tudom elképzelni. Vagy inkább arról lenne szó, hogy a félelmet akár ösztönösen is a múlt-hoz kapcsolom? Nem, ezt sem hiszem egészében...

(*Indulat*) Danilo Kiš *Borisz Davidovics*-a nemcsak a *félelem* mint kulcsszó ki-ragadása miatt jutott eszembe – márcsak azért sem, mert napok óta *Anatómiai lecke* című könyve a legfőbb olvasmányom, ez a könyv pedig tudvalevően – tudvalevően? magam sem tudtam róla mostanáig – a *Borisz Davidovics*-ot fo-gadó politikai ösztönre való válaszként született. Valamikor a hetvenes évek-ben – az *Új Symposion* nagy korszaka ez –, hajlandóak voltunk a jugoszláviai szellemi életet a nyitottság példájaként szemlélni. Amikor Újvidékre mentünk a szegedi egyetem diákkörével, hogy ottani egyetemistákkal Nádas Péter *Egy családragény vége* című munkáját elemezzük – íme, itt a magyarázat, miért kap-csolódik össze a gondolkodásomban Danilo Kiš és Nádas Péter munkája –, irigykedve néztem a könyvesboltok kirakatát, mennyi a sztálinizmust lelep-lező könyv volt ott! (Köztük *Borisz Davidovics*... is, ami már könyvként is más volt, mint az, amit addig könyvnek tudtam.) Azt persze éreztem, hogy egy másik dogmatizmus időszakát élték ott meg, s nemcsak egy másik dogma-tizmusét, hanem egy személyi kultuszét is, ehhez pedig az erőszak is társult, ha másból nem, akkor abból rögtön megérezhettük ezt, ahogyan a határon kiszál-lítottak bennünket a buszból... De hát ezzel nem törődtünk, hiszen azt tapasztaltuk, hogy ott lehet arról is beszélni, írni, amiről nálunk nem lehetett, s ez akkor, legalábbis számomra, elegendő bizonyíték volt a nyitottság mellett... S nemcsak ez, hanem az a pár nap, s számos találkozás is. Találkozás az éppen

akkor Újvidéken keresztül utazó Méliusz Józseffel – erről a találkozásról aztán írt is Méliusz a Bukarestben megjelenő *Hétben*, Iliá tanár úrra is utalva, Istennem, hol lehet az a huszonhárom évvel ezelőtti félbehajtott újságoldal! –, Bori Imrével, Bányai Jánossal, Bosnyák Istvánnal, Tolnai Ottóval – s az akkori fiatalokkal, Faragó Kornéliával, Balázs Attilával, Mák Ferivel, Sebők Zoltánnal. Tízen olvastunk fel dolgozatot, tízen egy regényről, közben azon gondolkodtunk, merjünk-e egy képeslapot küldeni a szerzőnek, akinek művét elemeztük, a felolvasások mellett pedig a rendkívül szabad légkörben folytatott beszélgetésekre emlékszem. Arról beszélgettünk, hogy a kisebbségi – akkor talán nemzetiséginek mondtuk – szellemi élet nagyobb teret ad az ottani fiataloknak, mint a magyarországi nekünk. Hol van azóta a kisebbségi szellemi élet!? Kortársaim, barátaim nagyobbik része Magyarországon él, menekülve a sorozások és a megaláztatások elől. De akkor erről nem tudtunk semmit. Vagy igen? Volt, már akkor is volt, aki a háborúról beszélt, arról, hogy az erőszakkal lefojtott feszültségek háborúhoz vezetnek majd. (Lefojtott feszültségekről mi is be tudtunk számolni, de robbanásra nem gondoltunk.) Közben persze hagytuk magunkat befolyásolni a nyitottabb szellemi élet, a szabadabb (néhol talán a szabadosabb) élet által, aprócska pénzünkön pedig lemezeket vásároltunk, s szappanokat, ajándékba. Semmit nem tudtunk az ottani élet mélységeiről, tragédiáiról, mindennapjairól, így arról sem, hogy Danilo Kiš ellen valóságos hadjáratot indítottak, s szellemi ellehetetlenítésére, megsemmisítésére törekedtek. (A hazai szellemi életben sem esett erről szó, pedig a *Borisz Davidovics síremléke* hivatkozási alap is volt, a jólértesültség és a tájékozottság bizonyítására szolgált, egyes körökben legalábbis.) A hajszárol nem tudtam, az *Anatómiai leckét* pedig csak most, majdnem negyed évszázaddal a keletkezése után vehettem a kezembe, magyar fordításban (egyik fordítója akkori újvidéki házigazdám, Balázs Attila, akivel Veszprémben, Géczi János kertjében beszélhattünk a könyvről, a kötetet Balázs Attila mellett Radics Viktória és Varga Piroska fordította magyarra.) Nem tudom meglepőnek nevezni, mert Danilo Kiš számára az írott szó, az általa leírt szó kultikus jelentőségű volt, de mégiscsak ki kell emelnem, hogy ez a könyv, rengeteg korhoz kötött eleme ellenére, merthogy szinte tételes, mondatról mondatra haladva cáfolja meg ellenfelei állításait, máig él, korhoz kötődő motívumai ellenére ma is letehetetlen olvasmánynak bizonyul. Ez a szerző indulatának tudható be: az indulat nem csupán a műalkotások létrejöttét magyarázza, hanem az esztétikai jellegűnek bizonyuló gondolatmeneteket is, s talán éppen ennek a segítségével emelkedik okfejtése a kisszerű és alantas támadások cáfolataként az általánosság szintjére. Válaszában összekapcsolja az irodalmi műveletlenség (az irodalom iránti érzéketlenség) és az erkölcsi faragatlanság megnyilvánulásait, s ezeket megsemmisítve fogalmazza meg a maga etikai-esztétikai tételeit. Másképpen: kibontja a *Borisz Davidovics síremléke* című munkának mint műalkotásnak a világát, s feltárja a mű logikai-

esztétikai rendszerét, anélkül, hogy ismételné, vagy újramondaná a művet, hiszen pontosan tudja, hogy „*a művet nem lehet visszafelé megírni, nem lehet rekonstruálni, miként az időt vagy a régmúlt időkre való emlékezést sem (az is csak új fikció, új valóság, új entitás, új mű). Az ilyesfajta rekonstrukció ugyanolyan jelentés nélküli, megismételt gesztus, akár a bűntény rekonstrukciója: a bűnöző ál késsel ál áldozatba döfköd, színleli a gyilkosságot a nyomozók meg a fegyveres kísé- rők előtt: Nem rándul meg az arc, nincs sikoltás, nincs vér, nincs bűnöző, nincs büntett, nincs bűn.*”

Itt azonban van bűn, van bűnöző, s van büntett is – akárcsak a *Borisz Davidovics*-ban. Danilo Kiš számára a novella-füzérben a formának a megteremtése volt a feladat, amelyben a valóság-elemek a fikció megkívánta követelmények szerint kavarghatnak, s amelyben a véresnek tekinthető valóság megtalálhatja a maga helyét. A dokumentumok kedvéért nem mondott le a fikcióról, mert, ahogy mondja, képtelen volt elszakadni „*az elbeszélés gyönyörűségéről, amely az írótt abban a hitben ringatja, hogy eközben világot alkot, és hogy eszerint, mint mondani szokás, meg is változtatja.*” A formában is a világhoz való viszony emelődik tehát ki, mélyebben és szükségyszerűbben, mint gondolnánk. Danilo Kiš ugyanis a gondolati konstrukció és a teoretikusság útján is végigjárta a járható- nak bizonyuló utakat – erről tanúskodik az *Anatómiai lecke*, s ennek tanúsága szerint a *Borisz Davidovics*-ban két ág találkozik: egyrészt a Borges által is kö- vetett „asszociációs” technika, s a kelet-európai véres, s így, ebben a formában abszurd, s mégiscsak valós történelmi anyag. (Magáról a történelmi anyagról most nem beszélek, csupán annyit mondok, hogy a *Borisz Davidovics* által megteremtett kavargást talán csak a *Bolsevista életrajzok* olvasása közben éltem át, az egymásba kapaszkodó és egymást keresztező életutaknak ez a hatalmas gyűjteménye bárkit, még azt is, akiben esetleg megvolt a sóvárgás a forradalmi romantika iránt, eltaszíthat magától a forradalomtól is.) Danilo Kis, utaltam már rá, nem a *Borisz Davidovics*...-ot „mondja újra” az *Anatómiai lecke*-ben, hanem annak létezési formájáról és létezési teréről beszél – arról a térről, amelyben a *Borisz Davidovics*... botrányok és elutasítások nélkül létezhetett volna. Elsőként a nacionalizmussal fordul szembe: „*A nacionalizmus mindenek- előtt paranoia – mondja, pontosabban idézi egy korábbi interjújából. – Kollektív és egyéni paranoia. Kollektív paranoiaként az irigység és a félelem, mindenek- fölött pedig az individuális tudat elvesztésének a következménye; illetéknépp a kollektív paranoia nem más, mint az egyéni paranoiák összessége, paroxizmusig fokozva.*” Ezt követően a korabeli jugoszláviai irodalmi élet működési mecha- nizmusát zúzza szét, legalábbis az elmélet szintjén. Érdemes idézni, mert így működött, részben még mindig így működik a mi irodalmi életünk is: „*Honi kritikánk alapvetően antiindividualista irányultságú, ezért van égető szüksége arra, hogy nemzedéki szempontból közelítse meg az irodalmi műveket. Ez az antiindividualizmus elsősorban az irodalmi jelenségek szociológiai megközelítésé-*

nek következménye, hiszen a szociológiai megközelítésmód szerint az irodalmi mű nem egyéni, hanem közösségi termék...” – mondja, ám akik ebben a szemléletmódban csak a korábbi irodalmi gyakorlat bírálatát látnák, tévednek, van mondandója az ún. kánon-teremtők számára is. „Mert mi más a tehetség, mint a kánonoktól való eltérés...?” – kérdi, hogy aztán a maga egyediségének teret adva, mondatról mondatra szétzúzza, megsemmisítse ellenfelei gondolatmenetét. A jelentős munkákhoz nagy indulatoknak kell társulniuk – ezt Danilo Kiš példája is bizonyítja.

(Kereszt) Ha sokáig íródik egy napló, akkor a napló írója elkezdni figyelni azt, aki írásának hőse lesz. Mert nem maga a hős, hanem az, aki szinte tollba mondja neki azt, amit írnia kell. A stilizáció távolságot teremt a szerző és hőse között – ezért figyelhetem azt, aki vagyok, vagy inkább leszek, s ezért kereshelem a magyarázatát is annak, amit írok... Mert talán már nem is én vagyok az, akiről ez a napló szól, hanem az, akit a távolságteremtésekkel megteremtettem, aki a meditációk során felépül bennem. Már a félelem szó előkerülését sem értettem, aztán persze sok minden elnyerte a magyarázatát, az ezzel kapcsolatos alapélmények és értelmezési kísérletek régóta foglalkoztathattak, nyilván ezért is figyeltem fel a szó egynemely irodalmi közegben való előfordulására...

De miért és hogyan következik például a *félelem* és az *indulat* után a *kereszt*? Ennek is megvan a magyarázata... Hadd kezdjem a legelején. Alapvetően a *Borisz Davidovics*... előkerülése hívta elő bennem a félelem kifejezés mögötti tartományt – még akkor is, ha ott erről csak pár mondatot írtam. A *Borisz Davidovics*... azonban nem csupán az *Anatómiai lecke* magyar megjelenése miatt merült fel a gondolkodásomban, hanem azért is, mert a koszovói háború, a NATO beavatkozása nálunk is érzékelhetővé formálta a volt jugoszláviai társadalomban megbúvó, aztán egyre sűrűbben előtérbe kerülő indulatokat. Azt hiszem, ezek nélkül az indulatok nélkül a hatalom irracionális tobzódását és a hatalommal kapcsolatba kerülő ember teljes kiszolgáltatottságát bemutató Danilo Kiš-mű meg sem született volna. A félelem és indulat sugárzott felénk az elmúlt hónapokban, még akkor is, ha mindezt közvetlenül nem éltük át, csak a fejünk felett délnek forduló repülőgépeket figyeltük, nem tudva, hogy bombát visznek-e magukkal, avagy cirkálnak, s úgy védik a határt. Nyilván léteznek áttételek, de a félelem és indulat kapcsán Danilo Kiš alakja még a magyar irodalmi sajtóban is feltűnt, a legmarkánsabban *Holmi*-ban közölt Filip David-Mirko Kovač *Leveleskönyv*-ében. Filip David Belgrádban él, Mirko Kovač már Horvátországban, Rovinjban: a szerb nacionalizmus elől menekült oda, de a horvát nacionalizmus keretei között sem érzi jól magát... Mindketten Danilo Kiš barátai voltak, a *Borisz Davidovics*... novelláinak egy-egy darabját Kiš nekik ajánlotta. A levelezésben – ez a levelezés önálló kötetben is megjelent Splitben,

ezerkilencszázkilencvennyolcban – sűrűn szó esik Danilo Kišről is. Filip David így ír róla: „Számára az írott szövegnek kultikus jelentése volt, érzékenyen érintette minden, a legkisebb hiba vagy pontatlanság is. Ki merném jelenteni, hogy ama ritka írók közé tartozik, akiknek az életművében nincs fölösleges mondat. és nem szerette az olyan irodalmat, mely csontig csupaszítja a dolgokat, miként azokat az írókat sem, akik a bensejükben vájkálnak, hogy elkápráztassanak minket az önmarcangolás szabadságával; mi több, jobban kedvelte a kimondatlanságot, mint a túlbeszélést.” (Ennek a kijelentésnek az igazságtartalmáról meggyőződhettem Danilo Kiš munkáinak olvasása közben...) Mirko Kovač egyik levelében egy tervezett regényről ír: „Ez a regény az összeomlásról nagyon homályos előttem, nincs meg a kulcsa, a címe, és egyre inkább úgy forog a fejemben, mint egy rémálom. Minél több valós esemény áll a rendelkezésemre, annál erősebb bennem a benyomás, hogy ez az egész korszak, úgy 1991-től máig, olyan, mint egy álom. Lehet, hogy áttetszővé, már-már valótlanná kell tenni e korszak valóságát és realizmusát. Szeretném elérni a mélyét annak, aminek a háború a felszíne.” Erre válaszolta Filip David: „Már jó ideje komor nyugtalanság borul rám, folyamatosan elégedetlen vagyok. Valóban felfoghatatlan, milyen ripsz-ropsz szétesett, mégpedig teljesen, a dolgok bizonyos rendje, másik pedig sehogyan sem tud kialakulni. Kiléptünk egy szociális jogokkal hivalkodó, képmutató társadalomból, mire néhány gengszter-família uralma alatt találtuk magunkat. Immár valamiféle morál, jog, igazságosság pusztá látszatának a megteremtése sem fontos. Ezek most privát ideológiáik és vállalataik elveibe igazítják, tömeges harácsoláshoz szoktatják a népet. Nekik mi csupán veszélytelen muslincák vagyunk, akik legföljebb zúgnak a fülük körül. Unalmasan és veszélytelenül. Ami még külön nyugtalanít, az a félelem, hogy elveszítem a mindennapi élet iránti tényleges valóságérzékeket...” (A levelet Radics Viktória fordította magyarra.) Ezen a ponton jutott eszembe Maurits Ferenc, és mindaz, amit megalkotott. Maurits Ferenc grafikus, könyvtervező, az újvidéki Fórum Könyvkiadó tervezője, ő tervezte – lásd: egybejátszások –, a náluk megjelent *Borisz Davidovics...*-ot is, s így ő rajzolta meg Darmolatovot, a vörös költészet tőkét, akiről Danilo Kiš azt írta, hogy az íróknak is tanulságul szolgálhat, hogy az íráshoz nem elég, ha valakinek csak tökei vannak. Maurits idegócokat rajzol, állandó feszültségben élő, széteső, a kiszolgáltatottságot átélő embereket. Visszament az időben: Kafkát illusztrált, úgy, ahogy illusztrálni egyedül szabad: nem a szöveghez tapadt, hanem önálló képi világot teremtett – lila-rózsaszín-zöld-sárga felforduló svábbogaraiból kettő itt lóg a velem szemben lévő falon –, s ez a világ kapcsolódik a Kafkáéhoz. Középponti motívuma a kereszt. (Íme: a kereszt.) Már a pályakezdő *Piros Frankenstein* álmodozás című képén keresztet alkot a patakozó vércsík és a rángatózó idegszál. Az *Átváltozások* című sorozata legújabb triptichonjain figyeltem meg, hogy a Maurits által annyiszor megrajzolt, a pusztulásba aláhulló karkai bogár törzse és szárnya is

keresztet alkot. Ezek után jöttek a boszniai „tájképek”, s aztán jött az új sorozat: a *Balkáni feszületek*. Most már a valóság járt a képíró mögött, rövid cikket írtam erről a sorozatról az irodalmi hetilapban, talán éppen a háború kitörésének pillanatában... Két hét múlva, újvidék bombázásának időszakában felhívott Maurits Ferenc. *„Rólam mindig azt írták, hogy rájátszok a balkáni vérré – mondta. – S látod, most utolért mindez...”*

Amióta hallottam ezt a mondatot, úgy gondolom, hogy mindent, a korábbi feszültségeket, félelmeket, indulatokat ahhoz kell mérnünk, amit ez a mondat kifejez. Mert a korábbi történések ebben a távlatban teljeseznek ki. Ez a távlat adott súlyt – noha az emberi életnek nem az ilyen halál kell hogy súlyt adjon – a korábbi ütközéseknek, viharoknak... A küzdelemnek tétje volt, a legvadabb és legsúlyosabb tét, a *vér*. Ez a tét adott súlyt a képeknek, rajzoknak, regényeknek is, hitelesítette azokat, noha a képek és a versek is máshonnét kellene, hogy elnyerjék hitelességüket. Nem az őrület kifejeződése ez a huszadik század legvégén? De igen. S a megkésett társadalmi-politikai folyamatok terméke is. (Kár, hogy ez ennyire „régiesen” hangzik. Bibót kellene olvasni, s eltűnne ezeknek a kifejezéseknek minden hivatalos, az előző rendszerre visszautaló íze.) Miközben ezen tűnődöm, az is felmerül bennem, hogy Maurits feszületeit tekinthetem-e a megváltódást kereső Kelet-Európa kifejeződésének? Nem visszaélés ez a háború szenvedéseit átélőkkel szemben? De hát a szegénységtől, félelmeiktől, görcsöktől – amiből ezt-azt azért én is megéreztem ebben a pár hetes kavargásban –, a térségben másutt is meg kellene szabadulni, nem csak a Balkánon... S vajon ott megszabadulnak-e mindettől?